

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

«БАНК – МОЛИЯ ХИЗМАТЛАРИ» ФАКУЛЬТЕТИ

«МОЛИЯ ВА СУҒУРТА ХИЗМАТЛАРИ» КАФЕДРАСИ

“МОЛИЯ” ФАНИДАН

РЕФЕРАТ

**Мавзу: Пенсия тизими ва унинг молиявий барқарорлигини
таъминлаш йуллари**

Тайёрлади: МК-112 гуруҳ
талабаси Тиркашев Маъруф

Текширди: асс.А.Н.Мадиев

САМАРҚАНД – 2015

Режа:

Кириш.

1. Ижтимоий ҳимоя тизимида пенсия жамғармасининг роли.
  2. Пенсия тизимини такомиллаштиришга таъсир этувчи омиллар.
  3. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашни такомиллаштиришда пенсия тизимини молиявий барқарорлигини таъминлаш йўллари.
- Хулоса ва таклифлар.
Фойдаланилган адабиётлар руйхати.

Кириш

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти, энг аввало, инсон манфа атларини кузлайди. Зеро, ислохотлар жараёнида республикамизда аҳоли нинг ижтимоий муҳофазаси ва уни куллаб-қувватлаш, инсон ҳуқуқлари эркинликларининг конунчилик ҳамда ҳуқуқий асосларини шакллантириш ва амалга ошириш масалаларига жуда катта аҳамият берилди. Ижтимоий соҳани тубдан ислоҳ қилиш, уни халқаро андозаларга мувофиқ келадиган тарзда ривожлантириш учун мазкур соҳаларда қўшимча маблағлар талаб қилиниши боис, бу соҳа харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш механизмининг такомиллаштириш зарурияти пайдо бўлмоқда.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва ижтимоий таъминот, аҳоли саломатлиги ва соғлиқни сақлаш тизими, кадрлар тайёрлаш ва таълим тизимини ривожлантириш шулар жумласидаги энг долзарб вазифаларидан бири булиб қолди.

Ўзбекистон жаҳонда аҳолиси сони барқарор суръатларда ўсиб бораётган мамлакатлар қаторига киради. Республикада аҳолининг ёш таркибида ёшлар катта салмоққа эга бўлишига қарамадан кексаларнинг салмоғи барқарор даражада сақланиб қолмоқда. Мустақиллик йилларида аҳолининг ижтимоий суғурта масалаларига нисбатан муносабатлари ошиб бормоқда, энг муҳими аҳолини пенсия тизимига ҳам ижтимоий-иқтисодий талабалари ошиб бормоқда, қолаверса Мамлакатимизда пенсия тизимига ижтимоий сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири сифатида қарашлари кўчаймоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қуйидагиларни таъкидлайди: «Юртимизда ўтган йиллар давомида... пенсияларнинг харид қобилияти изчил ва барқарор ўсгани аҳолининг ҳаёт даражаси ва сифати ортиб бораётганининг яққол тасдиғидир»¹.

Аммо пенсия тизимини молиялаштиришнинг комплекс тарзда ҳал этишнинг зарурлиги, мамлакатимизда пенсия тизимини ривожлантиришнинг ўрта муддатли стратегик концепциясини ишлаб чиқишга эҳтиёжнинг мавжудлиги, ушбу муаммони ҳал этишнинг назарий асослари ва амалга ошириш механизмининг етарли даражада тадқиқ этилмаганлиги мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Ушбу муаммонинг долзарблиги, иқтисодий адабиётда етарли даражада тадқиқ этилмаганлиги ва илмий-амалий аҳамиятга эгаллиги мазкур тадқиқот иши мавзусининг танланишига асос бўлди.

¹ Каримов И.А. 2012 йил Ватанимз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади // Халқ сўзи. 20.01.2012.

1. Ижтимоий ҳимоя тизимида пенсия жамғармасининг роли.

Ижтимоий суғурта ўз иқтисодий моҳиятига кўра мамлакатдаги ҳар бир фуқаронинг ижтимоий ҳимоясини таъминлашда ижтимоий хатарларни бартараф этиш ёки камайтириш бўйича чора-тадбирлар мажмуидан иборатдир. Ижтимоий суғурта аҳолининг барча қатламлари ва ҳар бир кишига тааллуқли оммавий ҳодисани англатади. Шу сабабли жамият давлат тимсолида ижтимоий суғуртани ташкил этиб, шу билан барча жабр кўрганларга кўрилган зарарнинг қопланишини амалга оширади.

Ижтимоий суғуртага бўлган илмий қарашларни иккита гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчидан, ижтимоий суғурта аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тузилмасининг таркибий қисми бўлиб, унинг ўзига хос хусусияти – ишлайдиган фуқароларни қонун билан белгиланган тартибда моддий ва ижтимоий ҳолатида эҳтимоли бўлган ўзгаришлардан, шу жумладан, уларнинг ўзларига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар бўйича суғурталашдир. Иккинчидан, ижтимоий суғурта – давлат томонидан ташкил этиладиган ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий тадбирлар тизими бўлиб, ишлайдиган фуқароларнинг моддий ва ижтимоий ҳолатида юз берган ўзгаришларни қоплаш ёки минималлаштиришга қаратилган.

Ижтимоий суғуртанинг ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий жиҳатларини ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ижтимоий суғурта ижтимоий-иқтисодий категория сифатида миллий даромадни қайта тақсимлаш муносабатлари тизими бўлиб, ходимлар ва иш берувчиларнинг мажбурий суғурта бадаллари ҳисобига махсус суғурта жамғармаларини шакллантириш ва муайян универсал ижтимоий рискларга учраш оқибатида йўқотилган меҳнат даромадларини қоплаш ёки сақлаш учун фойдаланишдан иборат.

Шундай қилиб, ижтимоий суғурта тизимининг самарали фаолият кўрсатиши учун икки жиҳатни – иқтисодий ва ҳуқуқий томонларнинг узвий бирлигини таъминлаш муҳим ҳисобланади. Иқтисодий томон негизида суғурта бадаллари миқдори ва ижтимоий суғурта тури бўлган ижтимоий тўловлар ўртасидаги эквивалентлик принципи ётади. Бу орқали ҳуқуқий кафолатларнинг молиявий ишончлилиги таъминланади. Ўз навбатида, ҳуқуқий томон негизида суғурталанганлар суғурта бадалларини тўлаш орқали ушбу ҳуқуққа эга бўладилар.

Жаҳон амалиёти таҳлили кўрсатишича, ижтимоий суғурта самарадорлигини оширишда етакчи ўринни пенсия тизими эгаллайди. Ўзбекистон Республикасининг пенсия тизими суғурта асосида шакллантириладиган ва аҳолининг маълум бир эҳтиёжларини қондириш учун йўналтирилган Пенсия жамғармасини шакллантириш ва ундан фойдаланишга асосланади.

Иқтисодий адабиётларда пенсия жамғармасининг моҳиятини аниқлашда турли хил ёндашувлар мавжуд. Таҳлиллар кўрсатишича, аксарият ёндашувларда пенсия жамғармалари ижтимоий суғуртанинг таркибий элементи эканлиги эътиборга олинмаган. Фикримизча, пенсия жамғармаларига қуйидагича тўлиқроқ таъриф бериш мумкин: хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқароларнинг мажбурий ва ихтиёрий суғурта бадаллари, давлатнинг молиявий иштироки асосида шаклланувчи ва маълум бир ижтимоий рискларга мувофиқ суғурталанган аҳоли қатламларига суғурта тўловларини амалга ошириш ва уларни ижтимоий ҳимоялаш учун мўлжалланган мустақил пул жамғармаларига пенсия жамғармаси дейилади. Ушбу таърифдан кўриниб турибдики, пенсия тизими асосини ташкил этувчи пенсия жамғармалари учун қуйидаги белгилар хосдир: а) ижтимоий суғуртанинг муҳим элементи эканлиги; б) бюджетдан ташқари

жамғармалиги; в) даромад манбалари аниқ белгиланганлиги; г) маблағларнинг олдиндан белгиланган тартибга мувофиқ қатъий мақсадли ва манзилли ишлатилиши; д) маблағларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш муддатларининг бир-бирига ўзаро мувофиқ келмаслиги; е) мустақил молия-кредит ташкилоти эканлиги.

Пенсия тизими тараққиёти таҳлили унга хос қуйидаги белгиларни аниқлаш имконини берди:

1. Ҳар бир давлатда пенсия тизимини жорий этиш мамлакатнинг иқтисодий тараққиёт даражасига бевосита боғлиқ. Пенсия таъминоти тизимининг асосий иштирокчилари давлат ва хусусий пенсия жамғармалари, суғурта компаниялари ҳисобланиб, улар ходимлар ва иш берувчиларнинг тўловлари шаклидаги бадалларини, бир томондан, жамласалар, иккинчи томондан, тақсимлайдилар. Бир вақтнинг ўзида, давлат даромадларининг катта қисмини пенсия таъминоти дастурларини молиялаштиришга йўналтириши мумкин.

2. Нодавлат пенсия таъминоти давлат томонидан тартибга солиб турилади. Жаҳон мамлакатлари амалиётида пенсия таъминотининг давлат ва хусусий тизимларидан бир-бирини ўзаро тўлдирувчилар сифатида фойдаланилади. Ушбу ҳолат тараққиётнинг ижтимоий мақсадларига эришиш учун бозор механизмлари билан тақсимлашнинг давлат механизмлари уйғунлашган ҳолда қўлланишини тақозо этади. Агар XX аср охирига қадар мазкур жараёнда давлатнинг қайта тақсимлаш механизмларидан фойдаланиши устуворлик касб этган бўлса, XXI аср бўсағасида пенсия тизими ўз-ўзини молиялаштириш принципига ўтказишнинг зарурлиги долзарб масала сифатида кун тартибига қўйилди.

3. Пенсия тизимини ислоҳ қилиш зарурлигининг глобаллашуви ислоҳотлар стратегиясининг умумийлиги билан характерланади.

4. Демографик ва макроиқтисодий омилларнинг бевосита таъсирида пенсия тизимлари ислоҳ этилади. Шу муносабат билан уларга маълум муддатларда тегишли ўзгартиришлар киритиш талаб этилади;

5. Пенсия таъминоти умумийликдан хусусийликка қараб ривожланиб бормоқда. Ушбу ҳолат пенсия таъминоти иштирокчиларида қўшимча молиявий ва ташкилий имкониятлар шаклланишига мувофиқ равишда табақаланади.

2. Пенсия тизимини такомиллаштиришга таъсир этувчи омиллар.

Ижтимоий соҳада пуллик хизматларни жорий қилиш ва уларни тижорат борасидаги фаолиятларини ривожлантириш бюджет тақчиллигининг олдини олиш имкониятини беради.

Ижтимоий соҳа хизматига кенг халқоммаси мурожаат қилиши хизмат турларининг хилма-хиллигини курамуз. Шунинг учун ҳам баъзи ҳудудларда бу соҳаларнинг хизмати кучма равишда, яъни ўзлари қатнаб хизмат кўрсатишга мослаштирилган. Ижтимоий соҳа нинг хизмати бевосита инсон омили билан боғлиқ. Шу сабабли бу хизмат соҳаларига тегишли муассасаларнинг ҳудудлараро жойлашиши кўп жихатдан демографик омилларга ва ишлаб чиқариш имкониятларига боғлиқ.

Ижтимоий соҳанинг фаолият юритиши икки хил усулда молиялаштирилади: А) бюджет асосида;

Б) хўжалик ҳисобидан.

Хизмат кўрсатиш соҳалари ходимларига иш ҳақини тўлашни ташкил қилиш уз и га хослиги билан ажралиб туради. Ходимларнинг иш ҳақи манбалари бу соҳадан ташқарида шаклланади: моддий ишлаб чиқарш соҳаси ходимлари яратган миллий даромад ҳисобига

ижтимоий соҳа ходимларининг иш ҳақлари миллий даромаднинг турли қисмларидан ташкил топади. Хизмат кўрсатиш соҳалари ходимлари меҳнатига сон жиҳатидан баҳо бериш қийиндир, шунинг учун ҳам бу соҳа ходимларига иш ҳақи белгилашда меҳнат фаолияти самарасига, вазифа турига, корхона табақасига, маълумот даражасига ва меҳнат стажининг давомийлигига эътибор берилади.

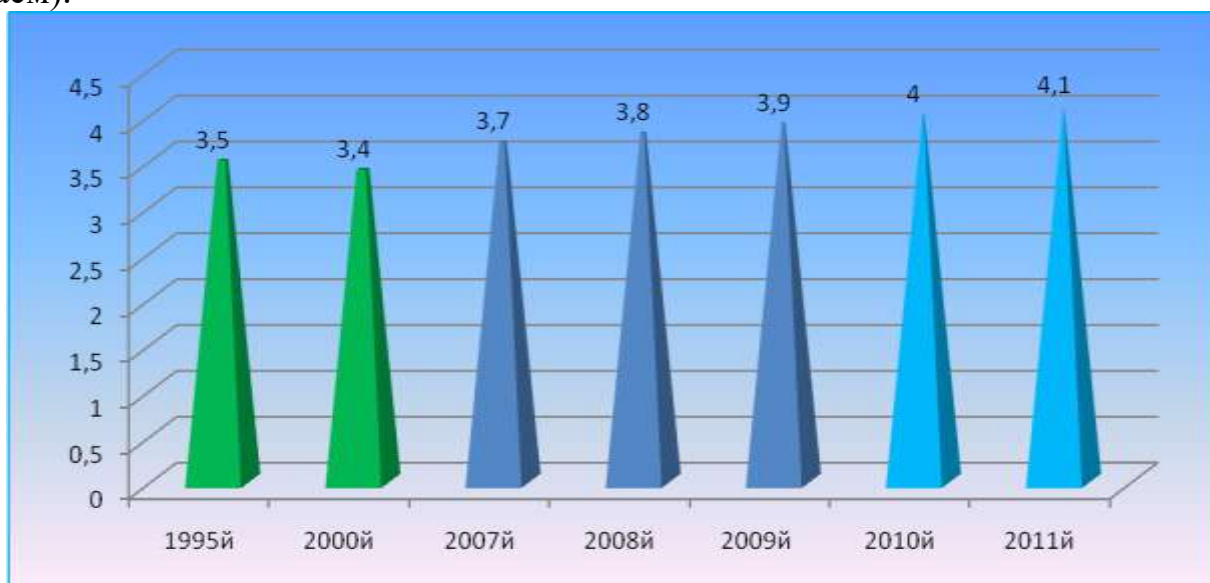
Ижтимоий соҳа иқтисодиёти шу соҳанинг бошқа тармоқлари:

- Маориф
- Соғлиқни сақлаш.

Маданият ва санъат ва шу қабиларни умумий иқтисоди сифатида шаклланади. Шунинг учун тармомар ривожланишини иқтисодий қонуниятларини ҳисобга олиш лозим. Бозор иқтисодиёти шароитида, ижтимоий соҳа иқтисодиётини ўрганиш ва ривожлантириш мамлакатимиз иқтисодиёти учун ўга зарур ҳисобланади.

Мамлакатимизда таркиб топган миллий менталитетга кўра амалда қарияларнинг яқка ҳолда яшашлари кам учрайди. Ҳисоб-китобларга мувофиқ Ўзбекистонда пенсионерларнинг 95,0% ўз фарзандлари билан биргаликда бир оилада истиқомат қилишади ва ушбу ҳолатда пенсионерларнинг бандлигини рағбатлантиришга эҳтиёж йўқ. Аҳоли таркибида ёшлар улусининг нисбатан кўплиги ва уларнинг меҳнат бозорига маълум даражада таъсир ўтказётганлиги шу тарзда иш тутишнинг мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда.

Ҳисоб-китоблар кўрсатишича, мамлакатимизда аҳолининг ёш таркибида пенсия ёшидагилар улуши 2012 йилда 7,3%² тенг бўлган ҳолда ушбу кўрсаткич Россия, Украина, Беларусда 25%, Қозоғистонда 15% ни ташкил этди.³ Демографлар фикрича, аҳоли қариш жараёни 20-30 йилдан кейинроқ содир бўлиши кутилмоқда. Демак, кутилаётган даврга қадар пенсия харажатларининг мамлакат ЯИМига нисбатан босим кучайишини кутиш мақсадга мувофиқ эмас. Бу эса, иқтисодиёт барқарор суръатларда ривожланиб бораётган шароитда пенсия таъминоти тизимини қайта тақсимлаш салоҳиятидан дарак беради. Тадқиқотлар кўрсатишича, мустақиллик йилларида жумладан, 2007 йилдан бошлаб мамлакат аҳолиси табиий ўсиши орта борган сари қоплаш коэффициенти 3,7 баравардан 4,1 бараварга қадар ўсиш тенденциясига эга бўлди (1-расм).

² Ўзбекистон Альманахи 2011: статистик тўплам. – Т.: 2011. – Б. 19.

³ 20 – лет содружеству независимых государств // Вопросы статистики. 1/2012. – С. 9.

1-расм. Ўзбекистон Республикасида қоплаш коэффициентлари даражаси ўзгариши⁴

Ўзбекистонда аҳолининг ўзини-ўзи бандлик билан таъминлаш ҳолати ўсиб бориш тенденциясига эга бўлиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида, пенсия жамғармаларига тегишли бадалларнинг кам миқдорда тўланишига олиб келмоқда. Мамлакатимизда ўзини-ўзи бандлик билан таъминлашнинг ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги пенсия тизимини ислоҳ қилиш кўлами, шакли ва амалга ошириш суръатларига таъсир кўрсатади. Жаҳон пенсия тизимини ислоҳ этиш тажрибасининг чуқур таҳлили ва мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистонда пенсия тизимини ислоҳ қилиш Концепцияси, аралаш пенсия тизимини шакллантиришдан иборат деган хулоса чиқариш мумкин. Фикримизча, мўлжалланаётган аралаш пенсия тизимида дастлабки босқичларда бирдамлик тизими устувор аҳамият касб этади ва ушбу тизим келажакда босқичма-босқич ўз ўрнини жамғариладиган пенсия тизимига бўшатиб бериши зарур.

2012 йилги Давлат бюджетининг янги муҳим хусусиятларидан бири харажатлар юқори улушининг сакланиб қолганидир, бу зарурият менатга лаёқатсиз аҳдпи улушининг юқориликдан келиб чиқади.

Бунда мамлакатимиздаги мураккаб демографик вазият ҳисобга олинади, аҳоли сони улушининг юқори суръатлари ва аҳоли таркибида ёшларнинг катта улушни ташкил этиши бюджетдан ижтимоий соҳаларга маблағлар сарфлаш курсаткичига таъсир қилади. Шу муносабат билан давлатимиз ҳар йили таълим эҳтиёжлари учун таълимнинг устуворлигини таъминлайдиган миқдорда маблағ ажратилишни кафолатлайди ва келгусида бир таълим олувчига сарфланадиган сарф-харажат меъёрларини аста-секин қисқартириб бориш ва уларни жаҳон стандартлари даражасига етказиш назарда тутилади.

Бугунги кун талаблари Ўзбекистон Республикасида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг шаклланиши, иқтисодиётнинг эркинлашуви ва ижтимоий соҳалар тараккиётида ривожланган давлатлар ижобий тажрибалари қулланилиши ҳамда миллий кадрларимиз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ижтимоий соҳалар харажатларини қисқартириш ва молиялаштириш тизимини такомиллаштиришни талаб этмоқда.

---

⁴ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари асосида диссертант томонидан тузилган.

Давлат бюджети харажатларида ижтимоий соха
харажатларининг урни (млн. сум)

№	Курсаткичлар	2011 йил		2012 йил	
		Микдори млн. сум	Тутган улуши фоиз	Микдори млн. сумм	Тутган улуши фоиз
1	Давлат бюджети харажатлари, жами	3464107	100	4313522,1 2445697800	100
	Шу жумладан				
2	Маориф		28	1285078,5 19705587.8	29,7
3	Соғлиқни сақлаш	377846,9	10	494675,1	11,5
4	Маданият ва спорт, оммавий ахборот воситалари	59381,6 3317000	1,7	66179,7 3330000	1,5
5	Фанни молиялаштириш харажатлари	17931,4	0,5	22549,3	0,5
6	Ижтимоий таъминот	13873,2	0,4	16872,4	0,4
7	Аҳоли учун ижтимоий ахамият касб этадиган хизматлар нархидаги фарқни қоплаш	15979,9	0,5	13160,9	0,3
8	Болали оилаларга ва кам таъминланган оилаларга нафақалар	212864,4	6,1	282554,8	6,5

Дарҳақиқат, янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда ижтимоий сохаларни молиялаштириш тизими ҳаёт қуяётган талаблар ва ушбу соҳанинг ахамияти нуқтаи назаридан такомиллаштирилиши керак.

Пенсия жамғармаси даромадларини шакллантиришда унинг манбаларига нисбатан ўрнатиладиган меъёрларнинг ўзгариши алоҳида ахамиятга эга.

Таҳлиллар кўрсатишича, пенсия жамғармаси даромадлари шакл-ланишида иш берувчилар билан ишловчиларнинг суғурта бадаллари ўртасидаги нисбатда аҳоли турмуш даражаси ортиб боргани сари фуқароларнинг иш ҳақидан тўлайдиган тўловлари улуши ўсиб бориш тенденциясига эга (1-жадвал). Жумладан, ушбу нисбат 2006 йилда 92,3:7,7 дан 2010 йилда 89,5:10,5 нисбатга ўзгариши ижобий жараён ҳисобланади. Жаҳон амалиёти кўрсатишича, ушбу кўрсаткич 2010 йилда тараққий этган мамлакатларда 39,1:60,9 ва бозор муносабатлари ривожланаётган мамлакатларда эса 33,8:66,2⁵ фоизга тенг бўлган, яъни мамлакатлар иқтисодий ривожланиш даражаси ўсиб боргани сари мутаносиб равишда ишловчиларнинг бадаллари улуши ҳам ўсиб бориш тенденциясига эга бўлган. Ақтуар ҳисоб китоблар кўрсатишича, тараққий этган мамлакатларда ушбу нисбат 50:50 тенг.

⁵ Ageing Report/European Commission. 2009; Social Security Programs throughout the World / Social Security Administration and International Social Security Association / 2010. – P. 14.

Пенсия жамғармасы даромадлари таркибида етакчи ўринни меҳнат ҳақи фондидан тўланадиган ягона ижтимоий тўловлар эгаллайди (2-жадвал). Унинг салмоғи 2008 йилда 77,4%дан 2012 йилда 65,5%гача яъни, 11,9 пункт пасайиб борган. Аксинча, иш ҳақидан фуқаролар мажбурий суғурта бадал-ларининг пенсия жамғармасы даромадлари таркибидаги улуши барқарор ўсиб бориш тенденциясига эга, жумладан, 2008 йили унинг улуши 7,7%ни ташкил этган ҳолда 2011 йилга келиб 10,5%га тенг бўлди ва 2,8 пунктга ортди. Пенсия жамғармасы даромадлари таркибида ишловчилар иш ҳақидан мажбурий суғурта бадалларининг ўсиб бориш тенденциясига эга эканлигини ижобий ҳолат сифатида қайд этиш мумкин. Товарлар (ишлар, хизматлар) сотиш ҳажмидан тўланадиган мажбурий ажратмалар улуши ўтиш иқтисо-диёти шароитида пенсия жамғармасы даромадлари таркибида муҳим роль ўйнамоқда. Ушбу кўрсаткичнинг 2008 йилдаги пенсия жамғармасы даромади таркибидаги улуши 12,6 % дан 2010 йилда 19,2 % етди ёки 6,6 пунктга ўсди.

Пенсия тизимини молиялаштиришни такомиллаштиришда Пенсия фонди маблағларидан фойдаланиш ҳолатини таҳлил қилиш муҳим ўрин тутди.

2-жадвал. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасы даромадлари манбалари меъёрларининг ўзгариши⁶ (%да)

Кўрсаткичлар	Йиллар							2012 да 2006 га нисбатан ўзгариши (пунктда)
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Меҳнат ҳақи фонди-дан ягона ижтимоий тўлов меъёри	24,2	23,5	23,5	23,6	24,8	24,8	24,8	+0,6
Фуқароларнинг иш ҳақидан мажбурий суғурта бадаллари	2,5	2,5	2,5	3,5	4,0	4,5	5,5	+3,0
Товарлар (ишлар, хизматлар) сотиш ҳажмидан мажбурий ажратмалар	0,7	0,7	1,0	1,0	1,5	1,6	1,6	+1,1

⁶ Жадвал Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети параметрлари ва асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнозига доир 2005 йилнинг 27 декабридаги ПҚ-244-сонли, 2006 йилнинг 18 декабридаги ПҚ-532-сонли, 2007 йилнинг 12 декабридаги ПҚ-744-сонли, 2008 йилнинг 29 декабридаги ПҚ-1024-сонли, 2009 йилнинг 22 декабридаги ПҚ-1245-сонли, 2010 йилнинг 24 декабридаги ПҚ-1449-сонли ва 2011 йилнинг 30 декабридаги ПҚ-1675-сонли қарорлари маълумотлари асосида диссертант томонидан тузилган.

3-жадвал. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси 2006-2010 йиллардаги даромадларининг таркибидаги ўзгариш⁷(% да)

Т/р	Кўрсаткичлар	Йиллар					
		2008	2009	2010	2011	2012	2012 да 2008 га нисбатан ўзгариши (пунктда)
1	Меҳнат ҳақи фондидан ягона ижтимоий тўлов	77,4	72,2	70,4	69,5	65,5	-11,9
2	Фуқароларнинг иш ҳақидан мажбурий суғурта бадаллари	7,7	7,6	7,3	10,2	10,5	+2,8
3	Товарлар (ишлар, хизматлар) сотиш ҳажмидан мажбурий ажратмалар	12,6	17,0	19,2	15,1	19,2	+6,6
4	Бошқа даромадлар	2,3	3,2	3,1	5,2	4,8	+2,5
5.	Даромадлар – жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	X

1.

Мамлакатимизда пенсия жамғармаси жами харажатлари таркибида ишламаётган пенсионерларга пенсия тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар етакчи ўрин тутди, ушбу харажатларнинг 2008-2012 йилларда пенсия жамғармаси жами харажатларидаги улуши 87,8%дан 93,9%гача ортиб, ўсиш тенденциясига эга бўлди.

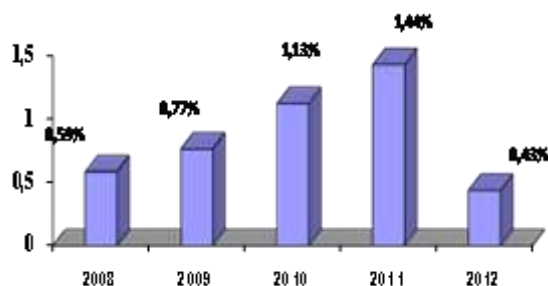
2. Ишлаётган пенсионерларга пенсия тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг пенсия жамғармаси харажатлари таркибидаги улуши эса 2008-2012 йилларда 3,8%дан 5,5%га ўсганига қарамасдан жиддий ўрин эгалламайди.

3. Вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганлик,⁸ ҳомиладорлик ва туғиш, бола туғилганлиги билан боғлиқ нафақалар пенсия жамғармаси харажатларининг таркибий тузилмасида пасайиш тенденциясига эга бўлди.

Таҳлиллар кўрсатишича, агар 2008 йилда бу жамғарма маблағларининг ЯИМга нисбатан дефитцити 0,6 фоизни ташкил этган ҳолда, 2012 йилда пасайиш тенденциясига эга бўлиб 0,4 фоизга тенг бўлди (1-расм).

⁷ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълу-мотлари асосида диссертант томонидан тузилган.

⁸ 2007 йилдан бошлаб ушбу харажатлар хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

2-расм. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси дефицитини ўзгариши (ЯИМга нисбатан, фоиз ҳисобида)⁹

Пенсия жамғармаси бюджетнинг узоқ муддатли молиявий барқарорлигини таъминлаш учун пенсия тизимини молиялаштириш борасида қуйидаги муаммоларни ҳал этиш лозим:

- аҳоли таркибида ногиронлик ва боқувчисини йўқотганлик пенсия-ларининг юқорилиги. Таҳлилларимиз кўрсатишича, мамлакатимизда аҳоли таркибида ногиронлар улуши юқори бўлгани учун ҳар бешинчи пенсия тайинланиши ногиронларга, ҳар ўн иккинчи пенсия эса боқувчисини йўқотганлик учун тайинланади. Ушбу кўрсаткич МДХ мамлакатларида ўртача ўн бир ва йигирмага¹⁰ Россияда эса мутаносиб равишда саккиз ва ўн еттига тенг¹¹.

- ишловчиларни оғир, зарарли ва ўта зарарли меҳнат шароити хавfli ишларга жалб этиш сиёсатини амалга ошириш туфайли, муддатидан илгари пенсия тизими ҳуқуқи берилганлиги учун ҳар учинчи шахсга қариллик пенсияси муддатидан илгари тайинланади.

- боғлиқлик коэффиценти пастлиги. Ижтимоий хавфсизлик талаб-ларидан келиб чиққан ҳолда боғлиқлик коэффиценти 40 % дан кам бўлиши керак эмас, акс ҳолда минимал яшаш даражаси кафолатланмайди. Мамлакатимизда 1995-2010 йилларда боғлиқлик коэффиценти ўсиб бориш тенденциясига эга бўлсада ҳали ижтимоий хавфсизлик талабларига тўлиқ жавоб бермайди.

Ўзбекистонда қуйидаги омиллар таъсирида пенсия тизимини ислоҳ этиш объектив заруратга айланмоқда.

Бозор муносабатларининг ривожланиши жараёнида аҳоли даромад-ларининг ўртача оилага ёки аҳоли жон бошига тўғри келувчи миқдорларида қатъий табақаланиш кузатилмоқда. Бунинг натижасида аҳоли таркибида барқарор ва нисбатан катта даромадларга эга бўлган аҳоли қатлами таркиб топмоқда. Аҳолининг юқори даромадга эга қатлами унча кўп бўлмаган ҳолда миқдор жиҳатдан ўсиб бориш тенденциясига эга бўлмоқда. Аҳолининг ушбу қатлами учун уй хўжалиги харажатлари таркибида жамғармаларнинг ўсиб бориш тенденцияси хос. Ушбу ҳолат уларнинг жамғариладиган

⁹ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари асосида диссертант томонидан тузилган.

¹⁰ 20 – лет содружеству независимых государств // Вопросы статистики. 1/2012. – С. 9.

¹¹ Соловьев А. Условия эквивалентности пенсионных прав и обязательств // Экономист, № 9, 2011. – С. 52-53.

пенсия жамғармаларига ўз жамғармаларини йўналтириш имкониятига эга эканлигидан далолат беради.

Немислар қариганда пулга муҳтож бўлмаслик учун бутун онгли ҳаётлари давомида ўз пенсия жамғармалари ҳақида ўйлашларига тўғри келади. Уларни давлат ва иш берувчи маълум миқдорда таъминлайди, аммо пенсия чиндан ҳам арзийдиган да ражада бўлишини хоҳлаган одам ўзи ҳаракат қилишга мажбур.

Германиянинг пенсия тизими ҳақли равишда Европа даги энг самарали тизимлар дан бири ҳисобланади. Буни немисларнинг ўзлари ҳам эътироф этишади. Шунга қарамай, улар пенсия суғур таси тизимида асосий ўринда турадиган қайта тақсимлаш тамойили адолатсиз ва номукамал деб танқид қилишгани-қилишган. Давлат фуқароларни кексайганда кўплабқувватлаш ташвишини XIX аср охиридаёқ ўз зим масига олган («Тарихий маъ лумотномага» қаранг). Ҳозир немис пенсия тизими Лэами соли қатламага ўхшайди: унинг қатламларини барча манфаатдор томонлар давлат, иш берувчилар, молия институтлари ва, турган гапки, немис фуқароларининг ўзлари яратади.

Германияда пенсия таъминоти (ёки суғурта) уч турдан иборат бўлиб, булар: давлат таъминоти, корпоратив ва хусусий таъминотдир. Давлат суғуртаси солиқпар олин маган ҳолда ойлик даромади 3900 еуродан ошмайди ган кишилар учун мажбурийдир. Бунда ойлик иш ҳақидан ажратмалар ставкаси анча юқори 19,5 фоиз бўлиб, уни иш берувчи ва ходимнинг ўзи тенг баравар тўлайди. Пенсиялар иш стажига ва касб бўйича тариф сеткасига қараб тўланади. Пенсия тизимининг бу қисми анча анъанавий тарзда ташкил этилган, яъни, ишлаётган аҳоли томонидан пенсия жамғармасига ўтказилаётган ажратмалар ёрдамида ҳозирда пенсия олаётганлар молиявий таъминланади. Бунга авлодлар ўртасидаги бирдамлик шартномаси деб атападиган қайта тақсимлаш тамойили асос бўлади. Амалда бу тартиб тўланган пуллар жамғариб борилмаслигини, бапки, шу заҳотиёқ кундапик тўловларни амалга ошириш учун ишлатилишини аңлатади.

Бундай тизим ишлай олади ган бўлиши учун тўпланган маблағлар ҳозирги кунда бир ойлик тўловни ташкил этади ган тўловлардан «конъюнктура» захираси миқдорида ортиқ бўлиши керак. Йирик немис компанияларида, масалан, Мегзейез компанияларида ходим кўшимча корпоратив пенсияга ҳам умид қилиши мумкин. Яқин вақтгача бу пенсия фақат иш берувчиларнинг ихтиёрий ажратмалари ҳисобидан тўланар эди. Компаниялар ўз ходимлари учун жамғариб бо риладиган фондни ё муста қил ташкил этар, ёки банк билан шартнома тузар эдилар. Бу пенсиянинг миқдо ри иш берувчининг фойдасига, ходимнинг иш стажига ва у тариф сеткасида қан дай ўринни эгаллашига бог лик эди. Масапан, юқори ма лакали мутахассис ўз пен сиясига ҳар ойда тахминан 600 евро миқдорида, оддий ишчи эса 100-200 евро миқдорида корпоратив пенсия кўшилишига умид қилиши мумкин эди. Корпоратив пенсия олиш учун эса муайян вақт давомида компания фойдасига ишлаш керак. Яқиндагина бу муддат камида 10 йилни ташкил этар эди. 2002 йилдан бошлаб, ходимларда иш ҳақидан, таътил ёки мукофот пулларида фои азжратиш йўли билан мустақил равишда ўз пенсиясини кўшимча моли ялаш имконияти пайдо бўлди. Ўша вақтда «лояллик» стажи беш йилгача, ходим ўз иш жойини ўзгартириши, лекин пенсия олиш ҳуқуқини саклаб қолиши мумкин бўлган энг кам ёш 35 дан 30 ёшгача қисқартирилди. Гарчи, корпоратив пенсия тўлаш иш берувчилар ихтиёрида қолган бўлсада, пенсияларни индексациялаш тартиби, шунингдек, ходим муддатидан олдин ишдан бўшаганида ёки иш жойини ўзгартирганида тўланадиган тўловлар қонунда қатъий белгилаб қўйилди. Майда ва ўрта ком панияларга кўшимча корпоратив пенсия тизимини яратиш учун рухсат берилди. Ушбу жараённи

рағбатлантириш учун компания банкрот бўлган тақдирда унинг ўз ходимлари олдидаги пенсия мажбуриятлари бундан буён биринчи навбатда бажарилади.

Ҳар ойда 3900 евродан кўп пул топадиган немислар дав лат хизматларидан воз кечиши ва хусусий суғуртага му рожаат қилиши мумкин. Дарвоқе, бу жиҳатдан улар анча фаол улланиб ишламайдиган, шу сабабли, катта иқтисодий эркинликка эга бўлган шахслар, масалан, тадбир корлар, фермерлар ва ижо дий касб эгалари ҳам шун дай ҳуқуққа эга. Германияда хусусий суғурталашнинг шуҳрати тухтовсиз ўсиб бормоқ да. Унда барча ижтимоий гу руҳлар, ҳатто ишсизлар ҳам қатнашмоқда. Ҳамма гап шундаки, немислар банкларга ишонишади ва уларга ҳуқу матнинг ижтимоий дастурла рига қарам бўлмаслик ёқади. Бунда қанча пул ўтказиш фақат тўловчининг ўзига бог лик. Пенсия суғуртаси шар тномаси бевосита банк билан тузилади. Тўловлар пенсия ёшига етган кундан бош- лаб, умрнинг охиригача тўлаб борилиши ҳам, шартномада белгилаб қўйиладиган давр мобайнида амалга оширилиши ҳам мумкин. Тўловларнинг бир қисмини оила аъзоларига васият қилиб қолдирса бўлади. Хусусий суғуртада ҳамма тўланган пуллар фоизи билан қайтариб бери лади. Мазкур суғурта бўйича меҳнат фаолияти мобай нидаги ажратмалар микдори ҳозирги кунда нафақадаги кексаларнинг тўқ яшашини таъминлайди.

Кексайганда қийналмас лик учун хусусий йўл билан пул жамғаришнинг яна бир усули ҳаётни суғурталашдир. Унинг моҳияти шундаки, ишлаётган одам (ёки иш берувчи) муайян вақт (12 йил ва ундан кўп вақт) мобайнида пул ўтказиб боради. Бу пуллар суғуртанинг амал қилиш муддати тугаганидан кейин суғурталанган шахсга фоизлари билан тўланади, у вафот этган тақдирда суғурта суммасини меросх ўрлар олиши мумкин. Бир қанча ҳолларда бундай суғурта иш берувчи учун мажбурийдир, умуман эса, у ходимни рағбатлантиришнинг жуда яхши усули дэб ҳисобланади. Бундай суғурта пулини пенсияга чиққандан кейин бир йўла олиш ҳам мумкин. Тўғри, агар суғурта пули бирор бир кишига васият қилинган бўлса, мунтазам тўловлар микдори васият қилинмаган суғуртага қараганда камроқ бўлади.

Шу сабабли, кўпгина немислар ҳозирги кунда иккита: хусусий пенсия суғуртасини ва одатдаги ҳаётни суғурталаш шартномасини тузмоқдалар. Агар суғурта қилдирувчи оиланинг бирдан-бир боқувчиси бўлса, ҳаётни суғурталаш айниқса муҳимдир. Германияда биз учун ғайри-оддий бўлган яна бир суғурта тури бор. У фонд суғуртаси деб аталади. Бунда суғурта қилдирувчи тўлаган маблағлар максимал даражада фойда олиш учун фондларга ёки акцияларга инвестицияланади.

Германияда ижтимоий суғурталаш тизимига 1889 йилда «темир канцлер» Отто фон Бисмарк асос солган эди. Бу тизим «ишчи соғлом пайтида унга меҳнат қилиш ҳуқуқини бериши; агар у касал бўлиб қолса, унинг кафолатли парвариш қилинишини таъминлаши; агар у қари бўлса, унга пенсияни кафолатлаб бериши» керак эди. 1953-3957 йилларда Германия канцлери Конрад Аденауэр жиддий пенсия ис лоҳотини амалга оширди. Отто фон Бисмарк 70 ёшдан бошлаб мажбурий қарилик пенсиясини жорий этиш ҳақида қарор қабул қилган вақтида Германияда ўртача умр борйўғи 45 ёшни ташкил этар эди. 70 ёшдан ошган одамлар тахминан 2 фоиз эди. Ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг умумий яхшиланиши натижасида ўртача умр узайди ва ўтган асрнинг эллигинчийиллари ўрталарида пенсия ёши 65 ёшгача тушди. 1953 - 1957 йиллардаги ислоҳот натижасида мавжуд мажбурий давлат суғуртасига корпоратив ва хусусий суғурта қўшилди. Пенсия тизими шундай кўринишда 1998 йилгача ўзгармай сакланиб қолди. Айнан мана шу даврда дастлабки муаммолар туғилиб, уларни муҳокама қилишга бир неча йил кетди. Ҳозир ҳуқумат пенсия тизимини қайта ташкил этиш зарурлиги ҳақидаги баҳс

мунозаралардан кейин уни ислоҳ қилишга қаратилган аниқ чора-тадбирларни кўришга фаол киришди.

Лекин немисларнинг ўта яхши турмуш даражаси Германиядаги созланган пенсия тизимига қаттиқ панд берди тизим очикдан-очик оқсай бошлади. Эндиликда эркаклар 75 ёшгача, аёллар эса ҳатто 80 ёшгача яшайдиган бўлиб қолишди. Ҳозирги пайтда Германия аҳолисининг тўртдан бир қисми, яъни 19,5 млн.га яқини пенсионерлардир.

Ҳозирда ҳар юз нафар ишлайдиган фуқарога 44 нафар пенсионер тўғри келаётган бўлса, 2030 йилга бориб уларнинг сони 71 нафарга етади. Тугилиш камайиб бораётганлиги ҳам муаммо устига муаммо бўлмокда.

Жаҳон амалиёти тажрибаси кўрсатишича, вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганлик, ҳомиладорлик ва туғиш, бола туғилганлиги каби нафақалар пенсия жамғармасининг мақсади ва вазифасига кирмайди, ижтимоий-иқтисодий моҳиятига унчалик тўғри келмайди. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг муҳим таркибий қисми бўлган ижтимоий тўловлар давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилиши лозим.

Пенсия тизимида кўплаб имтиёзлар мавжудлиги пенсияга қўшиб бериладиган устамаларнинг пенсия жамғармасидан тўланиши, пенсиялар миқдорларида суғурта «стажига» эмас «иш стажига» қараб ҳисобланиши пенсия жамғармаси дефицитини вужудга келтиради.

Жаҳон амалиёти таҳлили кўрсатишича, узок муддатли молиявий барқарор пенсия тизими ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш учун мамлакат пенсия жамғармаси бюджети дефицитининг мавжуд омилларини аниқлаш ва уни тартибга солишнинг самарали иқтисодий механизмини ишлаб чиқиш лозим. Актуар таҳлиллар кўрсатишича, айрим йилларда мамлакат пенсия жамғармаси дефицитини шаклланишининг муҳим сабаблари ва омилларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- пенсия асосини молиялаштириш учун зарур бўлган тарифларнинг пастлиги;
- муддатидан илгари тўланадиган пенсия имтиёзлари, устамаларини тўлаш билан боғлиқ харажатлар;
- меҳнат стажини озлиги.

Россия амалиёти кўрсатишича, суғурталанган шахс томонидан тариф камида 30 йил мобайнида тўланиши керак. Шу ҳолатдагина пенсия ҳукуқи ҳажми ўртача статистик ёш мобайнида пенсия тўловлари тўланишини суғурталаш имконини беради. Юқоридаги сабабга кўра, беш йиллик муддат ичида қарилик пенсияси суғурталанишини молиялаштириб бўлмайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, пенсия тизимини такомиллаштириш меҳнатга ҳақ тўлаш, солиқ тизими, меҳнат бозорининг ҳолати ва молия бозори билан узвий боғлиқ муаммо ҳисобланади. Ушбу муаммони мамлакатдаги демографик вазият, ишсизлик, мамлакат аҳолиси табиий ўсиши ва ўртача яшаш ёшининг ортиши билан боғлиқ бўлган масалалардан ажратиб ҳал этиб бўлмайди. Шунингдек, ишлаётганлар сонининг қисқариши, давлат бюджетининг харажатлар қисмида давлат харажатларининг ортиши, аҳолининг меҳнатга қобилиятли қисмига тушадиган оғирликнинг кўпайиши, ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида пенсия жамғармаси маблағлари шаклланиши аксарият қисмининг иш берувчилар томонидан тўланиши, иқтисодий ислоҳотларнинг чуқурлашуви жараёнида ишловчилар иш ҳақи даражасининг ортиши ва мутаносиб равишда, қариликни суғурталашдаги улушининг ортиб бориши жорий пенсия тўловларида дефицитлик ҳолатларини вужудга келтириб, амалдаги пенсия таъминотини молиялаштиришнинг ислоҳ этилишини тақозо этмокда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли қарорида белгиланган комплекс чора-тадбирларида жамғариб бориладиган пенсия тизимини янада кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратилган. Ушбу қарорга мувофиқ, пенсия жамғармасига ихтиёрий бадалларни амалга оширувчи шахсларга банк томонидан қўшимча хизматлар жорий қилиш ва қулайликлар яратиш, жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағларини тижорат банклари орқали стратегик инвестицион лойиҳаларга йўналтириш, солиқ имтиёзларини бериш, манбаларнинг даромадлигини таъминлаш кўзда тутилган¹².

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда пенсия тизимини такомил-лаштириш ва ривожлантиришга қаратилган қатор қонунлар қабул қилинди. Иқтисодий модернизациялаш шароитида мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг янада чуқурлашуви, аҳолини манзилли ижтимоий ҳимоя қилишнинг кучайиши пенсия тизимини молиялаштириш амалиётини такомиллаштиришни тақозо этмоқда.

Аммо амалда республикамиз пенсия таъминоти тизимининг нодавлат шакллари мавжуд эмаслиги, пенсияларни тўлашга камида уч ойлик эҳтиёжларни маблағ билан таъминлашга етарли резерв жамғармасининг ташкил этилмаганлиги, хориж мамлакатларида ишлаган шахслар учун мажбурий суғурта бадаллари тўлаш тартибини белгилайдиган қонунларнинг мавжуд эмаслиги, тайинланадиган пенсия миқдорининг пенсия жамғармасига тўланган мажбурий бадаллар миқдори билан бевосита боғланмаганлиги, пенсияларни тайинлашда пенсия жамғармасининг даромадлар қисмида фуқаролар қатнашувининг жинсий белгилар бўйича баҳоланишидаги фарқларнинг мавжудлиги, иш берувчилар ва ходимлар, шунингдек, турли гуруҳларга мансуб товар ишлаб чиқарувчиларнинг пенсия жамғармасига тўлайдиган бадалларининг миқдори ўртасида жиддий фарқларнинг борлиги, имтиёзли пенсия таъминоти элементларининг сақланиб қолаётганлиги пенсия тизимида айрим муаммоларнинг мавжудлигидан далолат беради.

Иқтисодий эркинлаштириш босқичида мамлакатда пенсия тизимини институционал-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, пенсия жамғармаси даромадлари манбаини барқарорлаштириш, пенсия имтиёзларини қисқартириш, жамғариладиган пенсия тизимига ўтишга қаратилган қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Шундай бўлишига қарамасдан, иқтисодий модернизациялаш шароитида аҳоли турмуш даражасини изчиллик билан ошириш ва турмуш сифатини яхшилаш пенсия тизимини молиялаштириш ҳолатини баҳолаш, такомиллаштириш ва уни молиявий барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммоларни комплекс таҳлил қилишни тақозо этмоқда.

3. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашни такомиллаштиришда пенсия тизимини молиявий барқарорлигини таъминлаш йўллари.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва кам таъминланган оилаларга кўмаклашув тизими такомиллаштирилди, аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг таъсирчан механизми

¹² Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 йил, 48-сон, 442-модда).

шакллантирилди, ўзгариб бораётган ижтимоий-иқтисодий шароитларга мувофиқ ҳолда, янги шакл-услуглар ишлаб чиқилди ва кўшимча манбалар топилди.

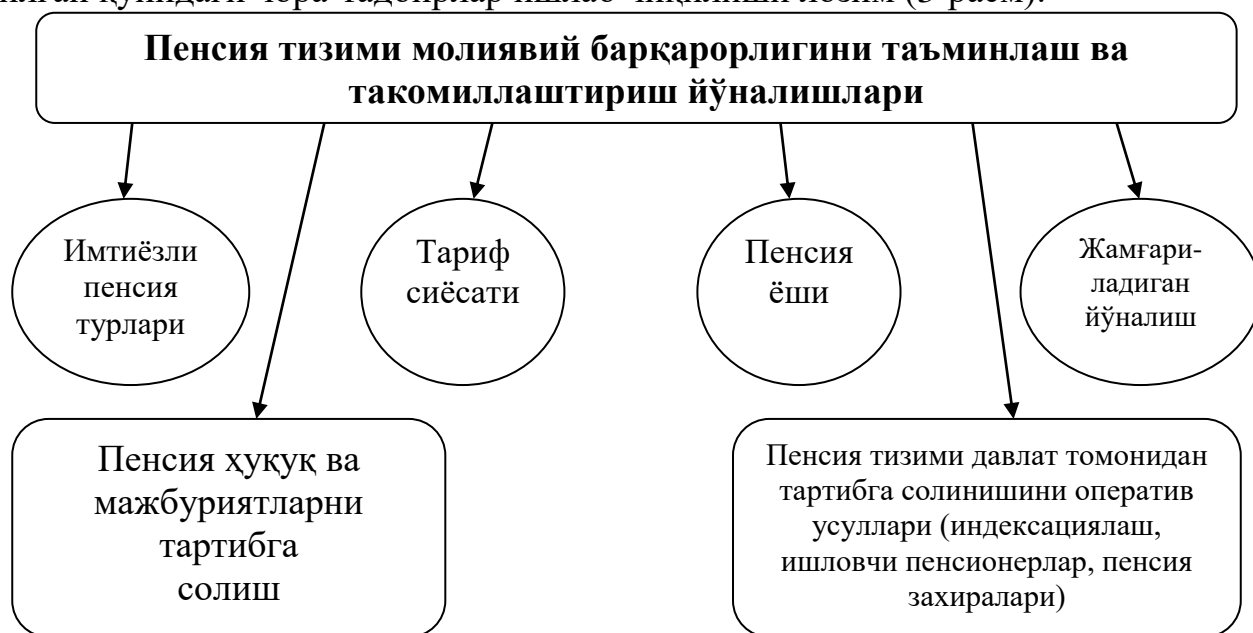
Ижтимоий соҳадаги ислоҳотлар натижаларидан келиб чиққан ҳолда куйидаги тавсиялар бериш мумкин:

- соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислоҳотлар профилактика ишларини юқори даражага кўтаришга, соғлиқни сақлаш тизимининг биринчи бўғини поликлиника хизматини кучайтиришга, қишлоқ тиббиёт фаолиятини ривожлантиришга қаратилиши лозим;

- ривожланган давлатларда иқтисодий ўсиш суръатларининг юқорилиги натижасида давлатнинг ижтимоий харажатларини ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган истиқбол кўрсаткичларини ўзида мужассамлаштирган бюджетлар тузилиши амалиётга киритилди, чунки бундай бюджетлар давлатнинг кейинги йилларда бўладиган ижтимоий харажатларига эҳтиёжини ўзида акс эттиради. Ушбу бюджетлардаги асосий маълумотлар, табиийки, йиллик бюджетларни тузиш ва харажатларни режалаштиришда асосий кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Натижада, икки, уч, беш йиллик бюджет режалари аста-секин олдиндан белгиланадиган ижтимоий соҳа харажатларининг прогноз кўрсаткичлари тарзида тузила бошланди. Республикамизда ижтимоий харажатларни ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган ва истиқбол кўрсаткичларини ўзида мужассамлаштирган бюджетлар тузилишини амалиётга киритиш мақсадга мувофиқ бўлади;

- ижтимоий-маданий соҳалар етарлича самарали фаолият кўрсатиши учун давлат ижтимоий-маданий соҳалар тизими билан хизмат курсатишнинг хусусий соҳаси кушиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ булади.

Мамлакат пенсия жамғармаси бюджети дефицитини йўқотиш ва узоқ муддатли молиявий барқарорлигини таъминлаш учун пенсия тизимини такомиллаштиришга қаратилган куйидаги чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши лозим (3-расм):

3-расм. Турли мезонлар асосида пенсия тизими молиявий барқарорлигини таъминлаш ва такомиллаштириш йўналишлари

- тариф сиёсатини такомиллаштиришда пенсия ҳуқуқини шакллантириш аввалги йиллардаги пенсионерлар олдидаги пенсия мажбуриятларини молиялаштириш манбаи ҳисобланади. Ушбу мажбурият ўтиш давридаги объектив бирдамлик мажбуриятдан келиб чиқиб, бир томондан ишловчилар ва иккинчи томондан иш берувчи ва давлатга

қўшимча юк бўлиб тушади. Ушбу қўшимча мажбурият пенсия тизимининг ҳамма қатнашчилари учун иқтисодий жиҳатдан мувозанатлашган бўлиб суғуртачилар ва бюджет ўртасида тақсимланиши лозим. Давлат томонидан тариф сиёсатини тартибга солиш учун тўғридан-тўғри бадаллик ставкаси оширилиши ёки билвосита суғурта тўлови ҳисобланишида регрессив ёки прогрессив шкала жорий қилинишида суғурталанадиган даромад чегараси даражаси қайта кўриб чиқилиши орқали амалга оширилиши мумкин.

- давлатнинг тариф сиёсати тартибга солинишида меҳнат бозорининг расмий ва норасмий сектори, жумладан, ўзини-ўзи бандлик билан таъминловчи аҳоли, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари суғурта йили қийматидан келиб чиққан ҳолда бадал тўлайди. Шу сабабга кўра, тариф сиёсатини такомиллаштириш ўзини-ўзи бандлик билан таъминловчи қисмини қариликдаги моддий таъминотини кенгайтириш учун уларга нормал бадаллар тўлаш орқали суғурталанган шахсларга меҳнат пенсияларини шакллантириш ҳуқуқи берилиши лозим. Давлат тариф сиёсатининг муҳим омилларидан бири қарилик пенсиясини олиш учун зарур бўлган минимал меҳнат стажининг беш йиллиги ҳисобланади.

Пенсия жамғармаси бюджети харажатлар қисмини молиялаштириш-нинг узоқ муддатли барқарорлигини таъминлаш учун пенсияни ҳисоблаш даражаси, пенсия ҳуқуқини индексациялаш механизмининг ва тайинланган пенсияларни оптималлаштириш, ишлаётган пенсионерларга тўланадиган пенсия тўловларини чеклаш, молиялаш манбалари билан таъминланмаган муддатидан илгари чиқадиغان пенсияларни тугатиш лозим.

Пенсияни ҳисоблаш қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- ўз пенсияси яратилиши учун суғурталанган шахс тўлаётган бадал-лари мутаносиб равишда акс эттирилиши лозим;

- демографик ва макроиқтисодий ҳолат ўзгаришлари таъсирини ҳисоб-га олиш;

- пенсия тизимининг йиллик даромадлари шаклланишида суғурталанган шахснинг улушини ҳисобга олиш;

- суғурталанган шахсларнинг пенсия ҳуқуқлари бузилмаган ҳолда суғурталовчи томонидан бюджет мувозанати таъминланиши лозим.

Юқорида қайд этилган ҳолатлар пенсия ҳуқуқи ва мажбуриятларининг эквивалентлик принципи асосида пенсия таъминотининг янги формуласи ишлаб чиқилишида ҳисобга олиниши лозим.

Хулоса ва таклифлар.

Пенсия тизимини такомиллаштириш борасида қуйидаги илмий муаммолар мавжудлиги аниқланди: имтиёзли пенсияларнинг пенсия жамғармаси харажатларидаги салмоғининг юқорилиги, ҳарбий хизматчилар-га пенсия тўлашнинг пенсия жамғармаси молиявий барқарорлигига салбий таъсири, давлат олдида алоҳида хизмат кўрсатган фуқароларга бериладиган пенсия имтиёзларининг пенсия жамғармаси томонидан қопланиши.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодийни модернизациялаш шароитида пенсия тизимини такомиллаштириш ва узоқ муддатли молиявий барқарорлигини таъминлашга қаратилган қуйидаги илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Имтиёзли пенсия тизимини қатъиян қайта кўриб чиқиш ва уни тартибга солиш зарурлигини аниқлаш пенсия жамғармаси харажатларини самарали амалга ошириш ҳар йили қарийб 15,0 млрд. сўмга қисқартириш имкониятини берди.

2. Молиялаштириш манбаси аниқ бўлмаган, пенсияларга устама сифатида қўлланадиган ҳақлардан воз кечиш лозим, хусусан «иш стажи» тушунчасидан воз кечиб, «суғурта стажи» тушунчасини киритиш, яъни пенсияларни ҳисоблашда фаолиятнинг фақат мажбурий пенсия бадаллари тўланган даврларинигина ҳисобга олиш керак.

3. Жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда фуқароларга қариллик пенсиясини ҳисоблашда камида 5-10 йил иш стажига эга бўлган тақдирда ҳисоблаш тартибига ўтиш мақсадга мувофиқлигини аниқлаш натижасида пенсия жамғармаси харажатлари 3,5 млрд. сўмга тежалди, мақсадли ва манзилли амалга ошириш имкони янада ортди.

4. Пенсия жамғармасининг даромадлар базасини янада мустаҳкамлаш ва барқарорлигини таъминлашда қўшимча молиявий манбаларни излаш алоҳида роль ўйнаши керак. Бунинг учун:

а) ҳарбий хизматчилар пенсиялари давлат бюджети харажатлари ҳисобидан амалга оширилишига тўлиқ эришиш;

б) ишламайдиган ёлғиз қарияларга ижтимоий нафақалар тўлаш манбаи тартибини ўзгартириш;

в) пенсияга қўшиб бериладиган устамалар пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан эмас, балки давлат бюджети маблағлари ҳисобидан молиялаштирилишига эришиш лозим.

5. Пенсия жамғармаси даромадлари шакллантирилишида иш берувчи-лар ва ходимлар улуши ўртасидаги нисбатни тараққий этган мамлакатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда ўрта истиқболда 50:50 нисбатда ўрнатиш лозим.

6. Мамлакатимизда амалдаги қонунларга қўшимча равишда муҳим бўлган қонунлар, хусусан, «Нодавлат ижтимоий суғурта тўғрисида», «Нодавлат пенсия жамғармаси тўғрисида» қонунлар ишлаб чиқилиши ва жорий этилиши, муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга, бу жараёнда пенсия жамғармаси маблағларининг нафақаларга ишлатилишининг олдини олиш учун «Муҳтож оилаларга ижтимоий ёрдам тўғрисида»ги махсус қонун ҳам ишлаб чиқилиш, қабул қилиниши ва амалиётга татбиқ этилиши лозим.

Қайд этилган хулоса, илмий таклиф ва амалий тавсияларнинг амалиётга муваффақиятли татбиқ этилиши Ўзбекистон Республикасида пенсия тизими такомиллаштирилиб, молиявий барқарорлиги таъминланиши ҳамда янги босқичга олиб чиқилиши учун хизмат қилиши мумкин.

Ижтимоий соҳадаги ислохотлар натижаларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги тавсиялар бериш мумкин:

• соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислохотлар профилактика ишларини юқори даражага кўтаришга, соғлиқни сақлаш тизимининг биринчи бўғини поликлиника хизматини кучайтиришга, қишлоқ тиббиёт фаолиятини ривожлантиришга қаратилиши лозим;

• ривожланган давлатларда иқтисодий ўсиш суръатларининг юқорилиги натижасида давлатнинг ижтимоий харажатларини ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган истиқбол кўрсаткичларини ўзида мужассамлаштирган бюджетлар тузилиши амалиётга киритилди, чунки бундай бюджетлар давлатнинг кейинги йилларда бўладиган ижтимоий харажатларига эҳтиёжини ўзида акс эттиради. Ушбу бюджетлардаги асосий маълумотлар, табиийки, йиллик бюджетларни тузиш ва харажатларни режалаштиришда асосий кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Натижада, икки, уч, беш йиллик бюджет режалари аста-секин олдиндан белгиланадиган ижтимоий соҳа харажатларининг прогноз кўрсаткичлари тарзида тузила бошланди. Республикамизда ижтимоий харажатларни ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган ва истиқбол кўрсаткичларини ўзида мужассамлаштирган бюджетлар тузилишини амалиётга киритиш мақсадга мувофиқ бўлади;

○ ижтимоий-маданий соҳалар етарлича самарали фаолият кўрсатиши учун давлат ижтимоий-маданий соҳалар тизими билан хизмат курсатишнинг хусусий соҳаси кушиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ булади.

Ижтимоий суғурта ижтимоий-иқтисодий категория сифатида мил-лий даромадни қайта тақсимлаш бўйича муносабатлар тизими бўлиб, ходимлар ва иш берувчиларнинг мажбурий суғурта бадаллари ҳисобига махсус суғурта жамғармаларини шакллантириш ва муайян универсал ижтимоий рискларга учраш оқибатида йўқотилган меҳнат даромадларини қоплаш учун фойдаланишдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг пенсия тизими суғурта асосида шакл-лантириладиган ва аҳолининг маълум бир эҳтиёжларини қондириш учун йўналтирилган пенсия жамғармасини шакллантириш ва ундан фойдаланишга асосланади.

Пенсия тизими учун хос бўлган белгилар қуйидагилардан иборат: а) ҳар бир давлатда пенсия тизимини жорий этиш мамлакатнинг иқтисодий тараққиёт даражасига бевосита боғлиқ; б) давлат нодавлат пенсия жамғармаларини тартибга солиб туради; в) пенсия тизимини ислоҳ қилиш зарурлигининг глобаллашуви ислохотлар стратегиясининг умумийлиги билан характерланади; г) демографик ва макроиқтисодий омиллар таъсирида пенсия тизимлари ўзгариб боради; д) пенсия таъминоти умумийликдан хусусийликка қараб ривожланиб бормоқда.

Мавжуд пенсия тизимларини қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ: а) пенсия таъминотининг универсал (миллий) тизимлари; б) суғурта принципига мувофиқ тузилган пенсия таъминоти тизимлари. Пенсия тизимини гуруҳлаш қуйидаги принциплар асосида амалга оширилиши лозим: а) аҳолининг пенсия таъминоти билан қамраб олинган доираси; б) пенсия олиш ҳуқуқи учун шарт-шароитлар; в) молиялаштириш манбалари ва принциплари.

Ўзбекистонда пенсия тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлашда пенсия тизимини такомиллаштириш ва ислоҳ этиш учун объектив зарурият мавжуд. Ушбу жараённи амалга оширишда Ўзбекистоннинг ўзига хос бўлган хусусиятларини эътиборга олиш лозим.

Фойдаланилан адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: Ўзбекистон 2012.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет кодекси» 2013 йил 26 декабрь.
3. Ўзбекистон Республикаси "Солиқ кодекси" Меъёрий хужжатлар тўплами.-Т.: "Адолат", 2011 йил.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. \ \ Халқ сўзи. 2004. 29 октябр.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулкнинг ҳимояланишини ва тадбиркорликни ривожлантирилишини таъминлаш чоратадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 1994 йил 21 январь.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Президенти Маҳкамасининг Назорат инспекцияси ва унинг жойлардаги бўлинмалари тўғрисида Низомнинг янги таҳририни тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармони, 1996 йил 20 август.
7. Каримов И.А."Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида - Т.: Ўзбекистон-1995 йил.
8. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.-Т.:Ўзбекистон 2009.
9. Президент Ислом Каримовнинг 2012-йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2013-йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасидаги мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2013 йил 19 январь.
10. Ефимова Н.П. Государственный финансовый контроль в России: историко-теоретические аспекты становления и развития. 2-изд. М.: Контроллинг, 2002 . – с. 68.
11. Ваҳобов Д.Р., Ражабов Ш.У. Молия. Рисола. -Т.: ТМИ, 2009, 56 бет.
12. Қосимова Г.А. Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. «Иқтисод-молия». -Т.: 2005. -305 б.
13. Қосимова Г.А. Ижтимоий-маданий соҳаларни ривожлантиришда бюджет сиёсати. «Молия». Монография.-Т.: 2004. 152 б.
14. Абдуллаев Х.А. Молиянинг ижтимоий функциялари // Жамият ва бошқарув. - Тошкент, 2007. - №4. - Б. 119-121.
15. Абдуллаев Х.А. Таълим тизимида бюджет маблағлари ўрни // Бозор, пул ва кредит. - Тошкент, 2007. - № 6. - Б. 56-58.
16. Абдуллаев Х.А. Давлат бюджетида ижтимоий харажатлар // Бозор, пул ва кредит. - Тошкент, 2007. - № 7. - Б. 52-54.
17. Абдуллаев Х.А. Бош восита. Ўзбекистон - ижтимоий фаровонлик кўрсаткичлари бўйича МДХда пешқадам // Солиқ тўловчининг журнали. - Тошкент, 2007. - №10. - Б. 25-26.
18. Ваҳабов Д.Р. Ижтимоий суғуртанинг иқтисодий моҳияти: у иқтисодий адабиётларда қандай талқин қилинмоқда? // Молия. – Тошкент, 2010. - № 3. – Б. 11-16.
19. Ваҳабов Д.Р. Ижтимоий суғуртанинг таснифланиши // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2010.- № 3. – Б. 64-65.
20. Ваҳабов Д.Р. Ижтимоий суғуртанинг фундаментал асослари, назариялари ва ижтимоий рисклар хусусида баъзи мулоҳазалар // Иқтисодиёт ва таълим. – Тошкент, 2010.- № 6. – Б. 16-18.

21. Вахабов Д.Р. Пенсия тизимини ислоҳ қилишнинг жаҳон тажрибаси // Молия. – Тошкент, 2010.- № 4. – Б. 21-27.

22. Интернет сайтлари:

— <http://www.ziyonet.uz>

— <http://www.google.ru>

— <http://www.google.uz>

— <http://www.lex.uz>

— <http://www.mf.uz>